

УДК 94 (477) «18»

Н. А. Печеніна

Криворізький державний педагогічний університет

**ПОЛІТИЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ 1953 – ПОЧАТКУ 60-х рр. ХХ ст.:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ОБЛАСНОГО АРХІВУ**

На основі матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області розглянуто проблему реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: політична реабілітація, репресії, культ особи, сталінізм, тоталітаризм.

На основе материалов Государственного архива Днепропетровской области рассматривается проблема реабилитации жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине в 50-х – в начале 60-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: политическая реабилитация, репрессии, культ личности, сталинизм, тоталитаризм.

The article considers the problem of the rehabilitation of the Stalinism and totalitarianism victims in Ukraine in 1950-ies – at the beginning of 1960-ies on the basis of the State Archives of the Dnipropetrovsk Region materials.

Key words: political rehabilitation, repressions, personality cult, Stalinism, totalitarianism.

Кожна людина, як і все свідоме людство, живе у трьох вимірах: учора, сьогодні й завтра. Учора – це наша історія, в якій ми не жили. Вона – бездонна, невичерпна криниця знань, мудрості, перемог і страждань. Кожен народ має свою власну історію.

Такої страшної трагедії, яку пережив український народ у 30-х рр. ХХ ст., не зазнав, мабуть, жоден народ в історії людства. У 2008 р. виповнюється 70 років від початку масових політичних репресій у СРСР, періоду, який отримав назву «велика чистка». Проте архівні дані засвідчують, що в Україні масові репресії проходили вже на початку 1930-х рр.

5 січня 1930 р. з'являється постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна належала до районів, де колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Усе чіткішою

ставала тенденція до форсування темпів колективізації, що формувалася згори. Становище на селі дедалі більше загострювалося. На насильство селяни відповідали масовими невдоволеннями, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Влада, у свою чергу, почала проводити масові репресії.

Аналіз фондів Дніпропетровського обласного державного архіву дозволяє зробити висновки щодо динаміки репресій по роках. Пік масових репресій у Дніпропетровській області припадає на 1933 р. (19,87% від всіх засуджених по політичних звинуваченнях в Дніпропетровській області), 1931 р. дає 19,39 % від усіх політичних справ, 1937 р. – 18,66 %, 1938 р. – 9,48 %, 1932 р. – 8,38 %, 1930 р. – 8,02 % [2].

Репресії, що відбувалися в СРСР у 1930-ті рр, були спрямовані проти різних політичних течій, фракцій, угруповань і партій, окремих людей. Одним із найважливіших факторів, що визначав спрямованість репресій, був характер обвинувачень. Згідно із законодавством, що існувало в той час, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) «за політичним забарвленням», 2) «за характером злочинів».

Перша категорія («за політичним забарвленням») включала такі формулювання: належність до антирадянських політичних партій (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партія, різні); «членство» у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламістських, білоруських та різних); фашисти; церковники-сектанти; білогвардійці; за так званими «національними лініями» (польській, німецькій, фінській, румунській, харбінській, естонській, латиській, грецькій, іранській, болгарській, чеській, французькій, італійській, литовській, різними); колишні куркулі; кримінальні злочинці («кримінальники»); інший контрреволюційний елемент.

У другій категорії («за характером злочинів») було виділено такі формулювання: шпигунство (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); зрада Батьківщини; терор (центральный та місцевий); диверсії; шкідництво; контрреволюційна повстанська діяльність; контрреволюційна (антирадянська) агітація; інші злочини [9, с. 55].

Тільки у Дніпропетровській області з 1930 р. по 1945 р. по ст. 54-10 (ч.1 і ч.2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) було засуджено 49,05 % від загальної кількості репресованих; по ст. 54-6 – звинувачення в шпигунстві, засуджено 8,26 %; по ст. 56-11, ст. 54-2 – звинувачення у співпраці зі всілякими іноземними розвідками (польською, японською, румунською, німецькою), у фашистській контрреволюційній діяльності, засуджено 6,99 % репресованих [2]. Цікаво проаналізувати співвідношення статей, за якими репресували, та політичної ситуації у світі та країні: якщо в 1930–1933 рр. (період суцільної колективізації в СРСР та Україні) переважала ст. 54-10, то в 1936–1938 рр. (період ускладнення міжнародної ситуації, початок перших військових конфліктів у світі) – ст. 54-6.

Реабілітація відповідно до різного характеру репресій мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася у різних формах – це й згадка в пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і вихід у світ біографічних або ювілейних статей; й поява імені репресованого в довідковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього «ворога народу». Своєрідною формою реабілітації була згадка М. С. Хрущовим у доповіді ХХ з'їзду КПРС «Про культ особи і його наслідки» імен необрінтовано репресованих.

Практична діяльність по ліквідації наслідків культу особи почалися вже у середині 1953 р. За дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ по реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнутих

у 1930–1940-і рр. і на початку 1950-х рр. до партійної і судової відповідальності. Заяви від репресованих з проханням про відновлення в партії поступали і в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Наприклад, у другій половині 1953 р. на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому партії було розглянуто 56 апеляційних справ. Проте 48 репресованим (що становило 85,7 % від кількості розглянутих справ) було відмовлено у відновленні в партії. Практично всі рішення 1951–1952 рр. підтверджувалися на засіданнях бюро обкому 1953 р. Залишалися в силі і рішення про виключення з партії за «негідну поведінку під час Великої Вітчизняної війни» (зокрема – за дезертирство і приховування свого перебування в полоні) [8].

Відновлена в партії була лише одна людина, яку виключили з партії в січні 1953 р. за перебування на окупованій території, але яка не приховувала цього факту [3]. Як необґрунтоване було відмінено рішення про виключення з партії комуніста, звинуваченого у приховуванні соціального походження [4], іншому виключення в 1952 р. за втрату пильності і зв'язок з особами, що не викликають політичної довіри, замінили в 1953 р. суворою доганою [5]. Попередженням «вказати на неправильний вчинок» обмежилися відносно ще трьох [6], які свого часу приховували компрометуючі дані про родичів.

Проте практично всі вироки, винесені на початку 1950-х рр., підтверджувалися на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому 1953 р. У кінці 1953 р. було зроблено узагальнення матеріалів про масові політичні репресії, що відбувалися в країні за часів сталінського режиму. У доповіді, яка надійшла на ім'я М. С. Хрущова, наголошувалося, що в період з 1921 р. за «контрреволюційні злочини» було засуджено 3 777 380 осіб (624 980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. по політичних звинуваченнях. Проте реабілітація торкнулася лише окремих (персональних) випадків, у їхньому числі В. А. Антонов-Овсеєнко, Я. Б. Гамарник, О. В. Косарев, М. В. Криленко, П. П. Посишев, В. Я. Чубар і ін. Незабаром (у 1955 р.) були реабілітовані М. Н. Демченко, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор та інші.

Реабілітувавши цих партійних і державних діячів, керівництво країни зробило спробу зайнятися переглядом крупних політичних процесів 1930–1940-х рр. Але навіть сам ініціатор реабілітації М. С. Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 1930-х рр. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв післявоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдино відповідним способом руйнування образу Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відрікатися від основних напрямів його політики.

Головною проблемою післясталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона зводилася до визначення кола безпосередніх «винуватців» тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і підтримуючі його сили навіть не приступили до серйозної демократизації самої партії і суспільства.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. вели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало пряме викриття культу Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, і інших радянських людей в період 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії, що вибухнула в країні в 1930–1940 рр. Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Сталіна на першому ж після смерті Сталіна з'їзді партії. У результаті доповідь «Про культ особи і його наслідки» був зачитаний на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Сама по собі доповідь Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з видатними партійними і державними діячами, переслідувань їхніх сімей.

Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду «помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи» [10, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття «ворог народу» (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям всякого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Уся відповідальність за репресії була покладена на Сталіна, а його роль у створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, направлені в основному проти партійних кадрів, проте їхні справжні масштаби, як і пряма участь у політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися «в тіні».

Незважаючи на половинчастість, доповідь подіяла як шоковий грозивий розряд у атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець «негласного» періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і літом 1956 р. головним за своєю важливістю політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже всіх політичних в'язнів з таборів і місць «вічного заслання». Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо у таборах або місцях їхнього поселення. Комісія тимчасово наділялася правами Президії Верховної Ради і могла проводити реабілітацію, помилування, зниження термінів ув'язнення. Рішення не потребувало затвердження і вступало в силу негайно.

Спеціальні комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розбиралися швидко, для цього найчастіше достатньо було короткої бесіди з самим ув'язненим і ознайомлення з його справою. Уже до кінця 1956 р. з таборів та заслання поверталися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чиї терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно тримати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в «антирадянській діяльності». З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і засланні по 25–30 років. У ці ж місяці були реабілітовані і всі військовополонені і так звані

«переміщені» особи. Тобто, реабілітація насамперед торкалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Як правило, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розбиралися.

Реабілітаційний процес в Україні у цілому повторював загальносоюзний. Газети передруковували редакційні статті «Правди», ЦК КПУ приймав ухвали, аналогічні прийнятим ЦК КПРС. Та і відсоток реабілітованих серед лідерів республіканського рівня був нижче, ніж серед лідерів союзного рівня. Перевага віддавалася «старим більшовикам», що вступили в партію до 1917 р. Головним критерієм реабілітації був політичний і звинувачення в «буржуазному націоналізмі» і участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість публічної реабілітації. На думку А. Ван Гаудовера, «віддані сталіністи були відновлені в партії, тоді як колишні опозиціонери, за винятком одного або двох, продовжували залишатися виключеними» [1, с. 208].

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КПУ України розглянули 1302 апеляції. У партії було відновлено 668 осіб, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 осіб з 630 було відновлено в партії [10].

На апеляційних засіданнях Дніпропетровського бюро обкому КПУ в 1956 р. було розглянуто 134 персональних справ. У партії було відновлено 69 осіб, виключених у 1937–1939 рр. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, у зв'язках з ворогами народу, в антирадянській агітації. У 16 випадках реабілітація проводилася за заявами родичів репресованих і була посмертною.

Проте попередні рішення по 34 апеляціях було залишено без змін. Як і раніше, реабілітації не підлягали особи, виключені з партії у 1930-і рр. за троцькістську діяльність, за приналежність до інших політичних партій (наприклад, до партії меншовиків, до монархічної організації «Союз російського народу»), за перебування на окупованій території під час Великої Вітчизняної війни, за антирадянські розмови і незгоду з політикою партії [7].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації посилюється, головним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи у цілому ряду моментів

залишалася обмеженою і непослідовною, хоча процес реабілітації набуває ширших масштабів. Уже йшлося про всю протизаконну практику масових репресій.

Значна переоцінка ролі Сталіна в історії країни відбулася на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.). Новий наступ на культ особи цього разу був відкритим: знову зазвучали вимоги про розслідування злочинів минулого і покарання винних. Було переглянуто багато політичних процесів 1920–1930-х рр. Висновки Комісії при перевірці цих процесів не залишали сумніву в тому, що ці «справи» були логічним продовженням лінії Сталіна на остаточне фізичне і політичне усунення не тільки колишніх опозиціонерів, але і всіх незгодних з офіційною лінією партії, тобто самого Сталіна. Проте М. С. Хрущов недооцінив сили опозиції і фактично у 1962 р. реабілітація припиняється. Уже з середини 1960-х рр. демократичні перетворення в країні фактично завершуються.

Бібліографічні посилання

1. *Борисов Ю.* Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. Борисов, А. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 16, спр. 19. – Далі: ДАДО.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 20, арк. 121.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 96.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 45, 46, 50–50 об.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 30, спр. 17, 30.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 19, арк. 3, 16, 18, спр. 20, арк. 88, 100, 101, 119, 133, спр. 21, арк. 19 об., 36, 44, 60, спр. 22, арк. 11 об., 21, 32, 94, спр. 29, арк. 32, 42, 45, 61 об., 81, 98, 103, 144–144 об., спр. 36, арк. 17, 54, 59, 63, 68.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 100.
9. *Нікольський В. М.* Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 54–63.
10. «О культе личности и его последствиях». Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–166.
11. *Центральний Державний архів* громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 31, ч. 1, спр. 329, арк. 171–174.

Надійшла до редколегії 24.11.09